

PRINSENTUIN LEEUWARDEN

VAN STADHOUDERLIJKE LUSTHOF NAAR STADSWANDELPARK

© 2021 Els van der Laan-Meijer en Willemieke Ottens | uitgeverij Noordboek

Boekverzorging: NO.ORDPEIL

Redactie: Andries de Haan

Foto omslag voorzijde: Ruben van Vliet

Ansichtkaart achterzijde: Rijksmuseum

Ontwerptekening achterflap: Historisch Centrum Leeuwarden

ISBN 978 90 5615 809 5

NUR 648

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Uitgeverij Noordboek, Postbus 234, 8400 AE Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

Uitgeverij Noordboek is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl

PRINSENTUIN LEEUWARDEN

van stadhoudelijke lusthof naar stadswandelpark

Els van der Laan-Meijer

Willemieke Ottens

NOORDBOEK

Inhoudsopgave

VOORWOORD 6

1 WANDELEN OVER DE STADSWALLEN 10

2 VAN VERDEDIGINGSWERK NAAR STADHOUDERLIJKE LUSTHOF 13

Openbaar groen in de zeventiende eeuw als sieraad van de stad
Stadstuinen en stedelijk groen
De Prinsentuin als lusthof omstreeks 1650
Hoftuinman Johann Hermann Knoop voor 1750

KNOOP, SCHONCK, VAN DER WIELEN EN ROODBAARD 26

3 VAN LUSTHOF NAAR STADSWANDELPARK 28

Stadhouderlijk architect Philip Willem Schonck
Stadsarchitect Gerrit van der Wielen
Lucas Pieter Roodbaard, architect van buitengoederen
De Prinsentuin als openbaar stadswandelpark
Verbetering en verfraaiing omstreeks 1830
De Prinsentuin als onderdeel van de groene stadswandeling 1842

DE PRINSENTUIN OMSTREEKS 1900: TUINSIERADEN EN BLOEMENPRACHT 50

ONTWERPIDEEËN VAN ROODBAARD 52

4 DE PRINSENTUIN EN HET GROENE BOLWERK 55

Groenstructuur op de stadsplattegronden
Transformatie van de bolwerken
Utilitaire werken als wandelplaats
Wandelparken na 1850

5 DE PRINSENTUIN ALS GROENE OASE IN DE STAD 73

BOUWWERKEN IN DE TWINTIGSTE EEUW 74

ONTSPANNING: SPORT & MUZIEK 76

Het stadspark als icoon van de 'parkstad Leeuwarden'

Literatuur 80

Lijst van afbeeldingen 82

Noten 83

Voorwoord

‘Een ieder zal nauwkeurig moeten onthouden, om over de grasperken, of door met de boomen beplante perken te loopen; [...] ieder zal zich tot wandeling of zitplaats moeten bepalen, tot de daartoe geschikte, paden en plaatsen.’ In 1822 was de Prinsentuin al een geliefd wandelpark voor de inwoners van Leeuwarden en brachten de burgemeesters van de stad de hierboven genoemde waarschuwing uit. Die populariteit heeft de Prinsentuin nog steeds. Een geliefde plek in het centrum van onze stad om te wandelen, in de zon te zitten of een openluchtconcert te bezoeken.

In 1819 werd de Prinsentuin door koning Willem I bij Koninklijk Besluit overgedragen van de Oranje-Nassaus aan de gemeente Leeuwarden op voorwaarde dat het een wandelpark voor inwoners zou worden. De Prinsentuin werd daardoor een van de eerste stedelijke publieke parken in Nederland. In een aantal ontwerpstappen ontwikkelde het zich tot het geliefde wandelpark zoals het ook nu nog bestaat. In dit boek *Prinsentuin Leeuwarden – van stadhouderlijke lusthof naar stadswandelpark* wordt dit op een boeiende wijze uitgelegd. Uitvoerig toegelicht met prachtige stadskaarten en ontwerpschetsen die een heldere doorkijk geven naar de Prinsentuin als noordelijke rand van onze binnenstad.

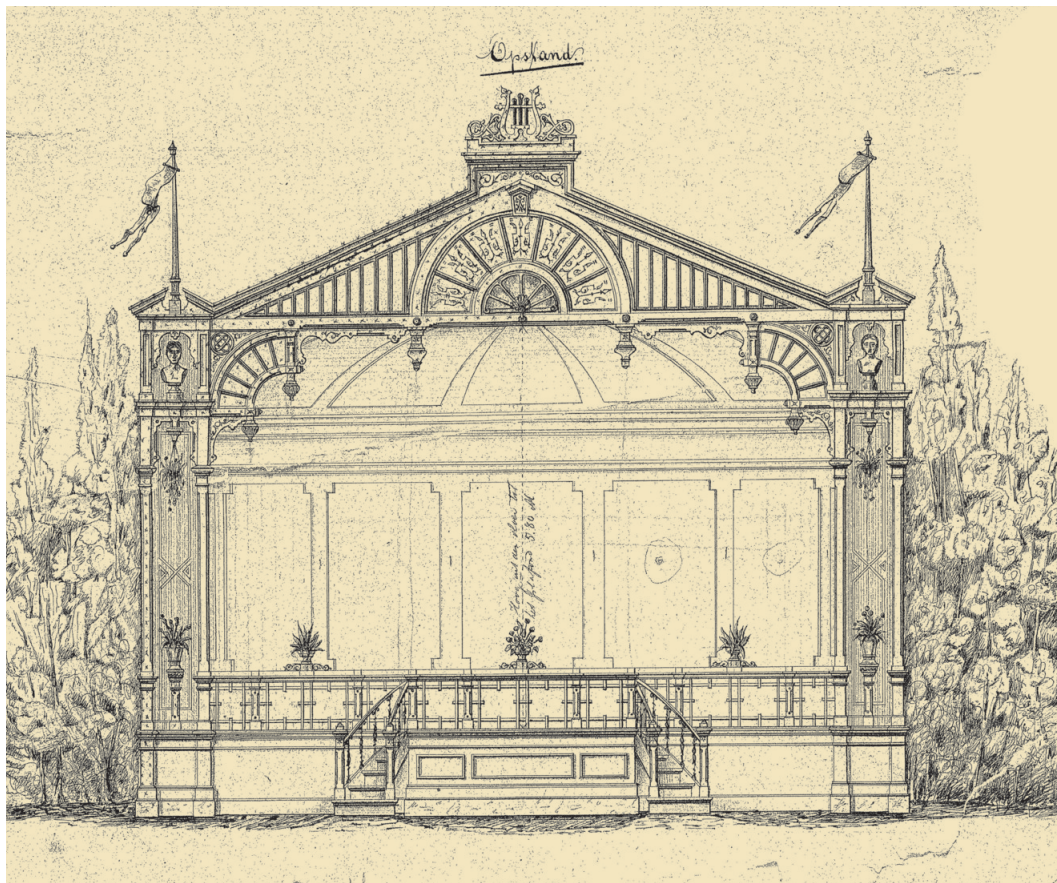
De historische betekenis van de Prinsentuin is groot. Als een van de eerste parken in Nederland werd de Prinsentuin ook een Rijksmonument. Maar ook vanuit vele andere invalshoeken is de Prinsentuin van grote betekenis. Jaarlijks vindt hier op 4 mei de dodenherdenking plaats bij het Oorlogsmonument. Aan de noordrand liggen het Pier Pander Museum en de Pier Pander Tempel en het café-restaurant de Koperen Tuin, genoemd naar de roman van Simon Vestdijk. En bij de vijver ligt de historische Orkestschelp, een muziekkoepeel die in en rond de zomer regelmatig wordt gebruikt voor allerlei concerten.

De gemeente Leeuwarden denkt ook na over de toekomst. Een van onze ambities is het versterken van onze rol als hart van een bijzondere groen-blauwe regio en het geven van nieuwe impulsen aan onze prachtige, historische, levendige binnenstad. Waar mogelijk wordt groene openbare ruimte toegevoegd en het ruimtegebruik van de auto beperkt, ook in de binnenstad. En met de goede bereikbaarheid vanuit alle vaarroutes blijft de jachthaven aan de rand van de Prinsentuin een van de meest centraal gelegen overnachtingsplekken voor watertoerisme op een prachtige locatie. Voor die toekomst van de stad is ook de Prinsentuin van groot belang.

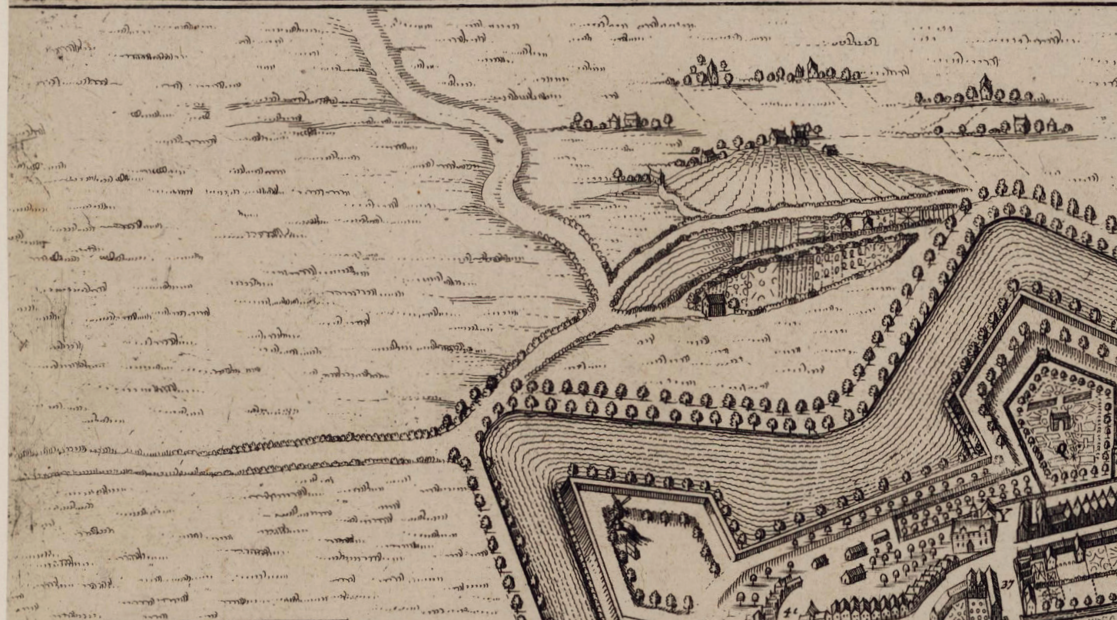
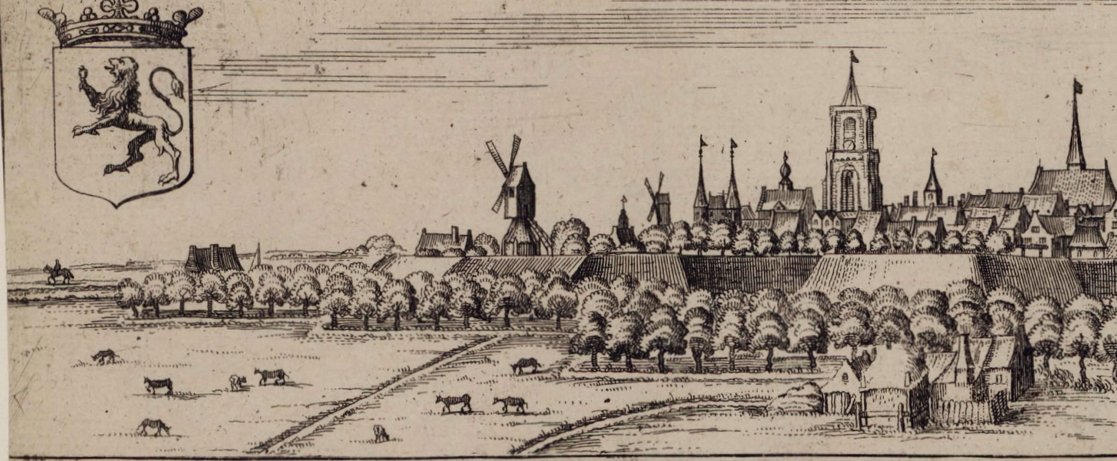
Voor inwoners en bezoekers, voor jong en oud. Om te recreëren, te sporten, te genieten van de schaduw van de monumentale bomen of van de zonnige ligweiden langs de Noordersingel.

Als geliefd stadspark van Leeuwarden blijft de Prinsentuin dus volop in beweging. Die betekenis is ook ontstaan uit de rijke historie waarover u in dit boeiende boek veel kunt teruglezen, voorzien van kaarten en andere historische illustraties. Een prachtig boek voor alle liefhebbers van stedenbouw en parkontwerp. Ik wens u veel leesplezier en nodig u van harte uit om de Prinsentuin en onze binnenstad ook zelf te bezoeken.

Sybrand Buma
burgemeester van Leeuwarden

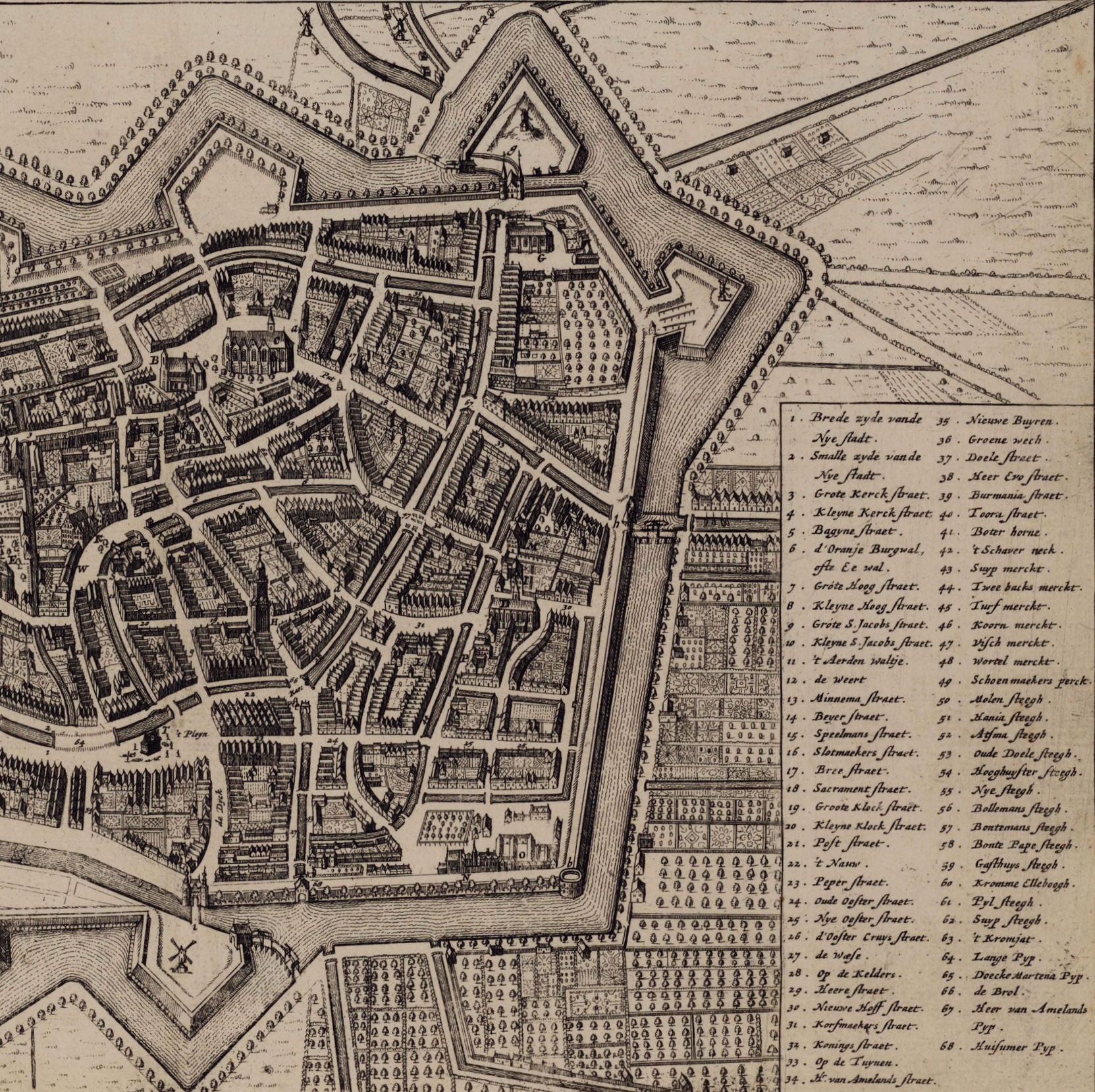
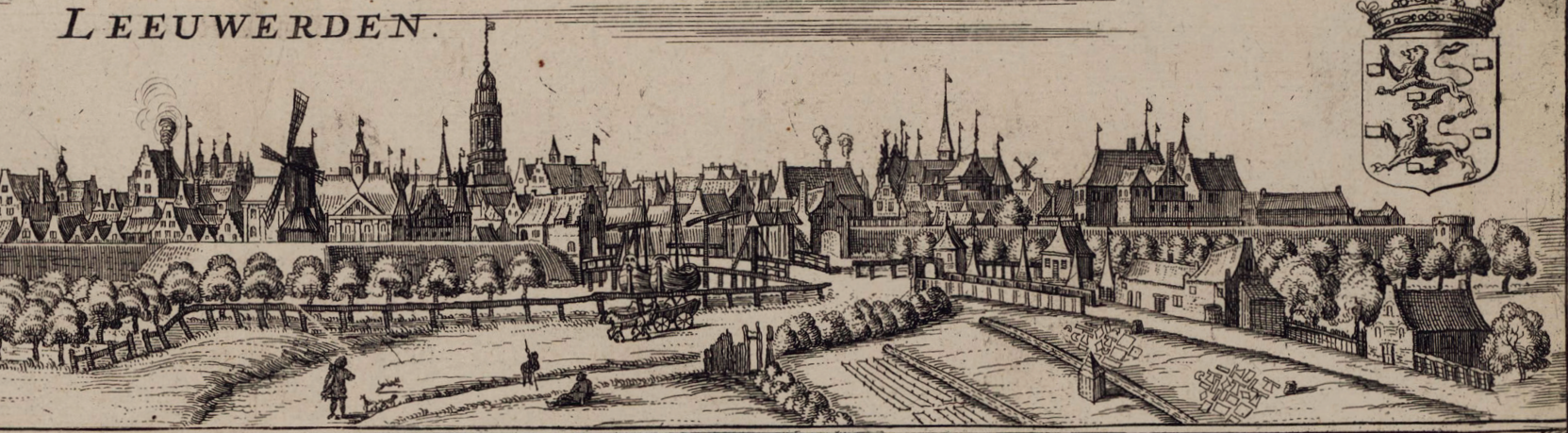

Tekening van de muziekschelp, maart 1881.

- A. *Olde Hove*.
- B. *Nieuwe Hove*.
- C. *Jacobiner Kerck.*
- D. *Galileester Kerck.*
- E. *Wester Kerck.*
- F. *Clarisse Kerk, nu de Franse kerk*
- G. *S. Catharine Kerck.*
- H. *Nieuwe Tooren.*
- I. *'t Lands Huys.*
- K. *'t Fursten Hoff.*
- L. *'t Collegie der Gedeep. Staten.*
- M. *de Cancellerie.*
- N. *'t Blockhuys.*
- O. *'t werck en Lucht huys.*
- P. *de Munte.*
- Q. *s' Fursten tuyn.*
- R. *s' Fursten stal.*
- S. *'t Raet huys.*
- T. *de waeye.*
- V. *de Latynsche School.*
- W. *'t Wees huys.*
- X. *'t Gast huys.*
- Y. *Stadts Doele.*
- Z. *de Bever.*
- a. *'t Pest huys.*
- b. *d'Amonitie toorn.*
- c. *Burmania huys.*
- d. *Munema huys.*
- f. *Heer van Amelands huys.*
- g. *S. Catharinepoort ofte de Hoekstier poort.*
- h. *Nieuwe Vlietstier poort.*
- i. *S. Jacobs'poort ofte de Wirdumer poort.*
- k. *L. Vrouwen poort.*
- l. *Nieuwe Water poort.*
- m. *'t Verlaet.*

Plattegrond van de stad Leeuwarden van Christianus Schotanus uit 1664. De kaart is een verbetering van de plattegrond van Johan Janssonius en Joan Blaeu. Zichtbaar zijn de landerijen en pleziertuinen in het zuidoosten van de stad. Behalve de stadsplattegrond heeft Schotanus ook een aanzicht van Leeuwarden vanaf het zuiden opgenomen. Hierop is de overgang van stad naar platteland zichtbaar. Ook toont het de aangeplante bomenrijen, zowel buiten als binnen de stadsgracht.

1. Brede zyde vande Nye stadt.	35. Nieuwe Buyren.
2. Smalle zyde vande Nye stadt.	36. Groene wech.
3. Grote Kerck straet.	37. Doele straet.
4. Kleyne Kerck straet.	38. Heer Eyn straet.
5. Bagyne straet.	39. Burmania straet.
6. d'Oranje Burgwal, ofte Ee wal.	40. Toorn straet.
7. Grote Hoog straet.	41. Boter horne.
8. Kleyne Hoog straet.	42. 't Schaver wech.
9. Grote S. Jacobs straet.	43. Snyep merckt.
10. Kleyne S. Jacobs straet.	44. Twee backs merckt.
11. 't Aerden waltje.	45. Tuuf merckt.
12. de weert	46. Koorn merckt.
13. Minnema straet.	47. Vijch merckt.
14. Beyer straet.	48. wortel merckt.
15. Speelmans straet.	49. Schoenmaekers perck.
16. Slotmaekers straet.	50. Molen steegh.
17. Breec straet.	51. Mania steegh.
18. Sacrament straet.	52. Aefma steegh.
19. Grootte Klock straet.	53. Oude Doele steegh.
20. Kleyne Klock straet.	54. Moeghuyster steegh.
21. Post straet.	55. Nye steegh.
22. 't Nauw.	56. Bollemans steegh.
23. Peper straet.	57. Bontemans steegh.
24. Oude Ooster straet.	58. Bonte Pape steegh.
25. Nye Ooster straet.	59. Gasthuys steegh.
26. d'Ooster Cruys straet.	60. Kromme Elleboogh.
27. de wafe.	61. Pyl steegh.
28. Op de Kelders.	62. Snyep steegh.
29. Heere straet.	63. 't Kromjat.
30. Nieuwe Hoff straet.	64. Lange Pyp.
31. Korfmaekers straet.	65. Doecke Martena Pyp.
32. Konings straet.	66. de Broel.
33. Op de Tuynen.	67. Meer van Amelands Pyp.
34. H. van Amelands straet.	68. Kuisumer Pyp.

Wandelen over de stadswallen

In zijn *Handboekje voor reizenden door de steden en voornaamste oorden van de provincie Friesland* uit 1840 schreef de Leeuwarder stadsarchivaris en uitgever Wopke Eekhoff (1809-1880) vol lof over de wandelingen op de singels van Leeuwarden. De groene parkstructuur langs de grachten van de stad was in zijn ogen ongekend. Het ging hierbij bovendien om meer dan de route zelf. De wandeling verbond de wereld binnen en buiten de gracht met elkaar. 'Een dagelijks nog meer bezocht wandelpad biedt de beplante Buitensingel aan, welke in bijna geene vaderlandsche stad op eene dergelijke nette wijze langs de boorden van de gracht wordt aangetroffen.' Deze groene wandeling was het resultaat van stedenbouwkundige ontwikkelingen en het werk van bekende en minder bekende (stads)architecten, hoveniers en aanleggers van buitengoederen. Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw werd het in onbruik geraakte verdedigingssysteem van dwingers en grachten ontmanteld. Vanaf 1820 werden de bolwerken vervolgens gefaseerd heringericht tot openbare, groene wandelingen. Hoewel deze werkzaamheden ook elders in Nederland plaatsvonden, was de ontmanteling van Leeuwarden buitengewoon vroeg. Het fenomeen wandeling reikt echter veel verder terug dan de negentiende eeuw. In voorgaande eeuwen hadden ook op de dwingers al groene ontwikkelingen plaatsgevonden. In 1648 stemde het stadsbestuur in met een verzoek van graaf Willem Frederik van Nassau tot de aanleg van een 'Lusthof' op de Doeledwinger, waarna de Prinsentuin werd ingericht. Ongetwijfeld betrof de inwilgiging niet veel meer dan een formaliteit. Het paste echter ook in het tijdsbeeld. Enkele decennia eerder was het stadsbestuur namelijk al gestart met de aanplant van (openbaar) groen ter verfraaiing van de stad. De publieke aandacht en investeringen voor het stadsgroen vonden sindsdien in golfbewegingen plaats.

Het is nu tweehonderd jaar geleden dat deze ontwikkeling van de groene stadswandeling in Leeuwarden plaatsvond. De betekenis van groen in de stad is actueler dan ooit. Daarom verschijnt dit boek, waarin verteld wordt over de betekenis van het groen in Leeuwarden als onderdeel van het bolwerk, over de stadhoudelijke hoftuin en ten slotte de rol van de Prinsentuin als wandelpark voor de burgers. Daarmee gaat het zowel over de functie en het gebruik als de eigenaren. Het accent ligt op de landschappelijke aanleg naar ontwerp van de 'architect van buitenplaatsen' Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851). In slechts vijfentwintig jaar tijd realiseerde hij een uitgestrekte stadswandeling. De omvang en betekenis van zijn inspanningen laten zien dat het om meer ging dan de Prinsentuin en om meer dan een verfraaiing van de stad. Dankzij de afmetingen, de nieuwe opgaven en de groei van de bevolking kan deze groene herinrichting gezien worden als een omvangrijke stedenbouwkundige opgave. Het resultaat was echter maar van tijdelijke aard.

Deze tekening, die Isaac Reijnders in 1848 maakte met zicht op de achtergevel van het zomerhuis, laat de transformatie van het bolwerk zien zoals deze in de jaren tussen 1820 en 1846 plaatsvond.

De behoefte aan stedelijke voorzieningen leidde ertoe dat vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw veel groen weer verdween. Uiteraard geldt dit niet voor de Prinsentuin. Dit park vormt nog altijd het groene hart van de Friese hoofdstad. Als decor van evenementen, zoals de Elfstedentocht en legendarische popconcerten, heeft het stadspark ook in de twintigste eeuw en de huidige tijd grote betekenis voor de inwoners van Leeuwarden.

Dankzij het aanwezige historische kaart- en beeldmateriaal wordt inzage gegeven in de veelzijdige ontwikkeling en betekenis van het openbaar groen van Leeuwarden. De aandacht voor stadsgroen loopt namelijk vrijwel parallel met het in de mode raken van atlanten en stadsplattegronden. Op het moment dat het stadsbestuur belangstelling kreeg voor de betekenis van groen voor de inwoners van de stad, verschenen ook de gedetailleerde stadsplattegronden van Janssonius, Blaeu en Schotanus. Daarna volgden gedetailleerde kaarten van onder meer Knoop, Hansum, Eekhoff en Schierbeek. Deze geven naast diverse ontwerptekeningen en de vele historische pentekeningen en oude foto's een prachtig tijdsbeeld door de eeuwen heen.

Bestaand en nieuw onderzoek naar onder andere de ontwerpprincipes van Lucas Pieters Roodbaard geven een extra dimensie aan het verhaal over de historische ontwikkeling van de Prinsentuin. De recente publicatie *Gerrit van der Wielen (1767-1858). Stadsarchitect van Leeuwarden* van Martine van der Wielen-de Goede geeft meer inzage in de rol van deze stadsarchitect bij de transformatie van Leeuwarden en zijn samenwerking met Roodbaard. Hun erfenis is nog altijd essentieel voor het openbaar groen in de stad. Daarbij kan het verhaal van het verleden in verband worden gebracht met het heden. Het belang van groen is immers met de huidige klimaatverandering en een pandemie actueler dan ooit tevoren. Het proefschrift van Sandra van Dulk, *Verlangen naar groene wandelingen. De wording van het stadspark in Nederland 1600-1940*, en haar bijdrage aan deze publicatie geven een nieuwe betekenis aan het historische groene bolwerk en de Prinsentuin. Het biedt nieuwe kansen voor het groene erfgoed, de beleving van cultuur en natuur in de Friese hoofdstad.

De historische ontwikkeling van de Prinsentuin in de periode van het Stadhoudelijk Hof staat centraal in hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 is er aandacht voor de nieuwe aanleg van de Prinsentuin en de bijzondere ontwerptekeningen van Roodbaard. In hoofdstuk 4 is het in een breder perspectief geplaatst met de transformatie van de bolwerken tot groene singels en de utilitaire parken tot wandelplaats. Tot slot wordt een beeld geschetst van de veranderingen in het gebruik van de Prinsentuin en de huidige en toekomstige betekenis van het groen als sieraad van de stad.

Gezicht op Leeuwarden vanuit het zuiden, door Joan Blaeu uit 1664. Op de voorgrond is een idyllisch plattelandstafereel zichtbaar. Op de achtergrond prijken de kerktorens en molens van de stad.

Gezicht op het Blokhuis, Ammunitie en Tuchthuis in Leeuwarden, door Cornelis Pronk uit 1754. Het Blokhuis is afgebeeld in het groen, tussen bomenrijen.

Van verdedigingswerk naar stadhoudelijke lusthof

OPENBAAR GROEN IN DE ZEVENTIENDE EEUW ALS SIERAAD VAN DE STAD

In de zestiende eeuw had Leeuwarden nog het aanzien van een dorp waar men varkens, schapen, kalveren, ganzen en andere beesten liet weiden en wroeten op de kerkhoven, straten en stadsbolwerken, aldus Wopke Eekhoff in zijn boek *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden* (1846).¹ Deze omschrijving impliceert dat er nauwelijks sprake was van een stedelijk aanzien of een bijbehorende cultuur. Hij weerlegde dit beeld echter door in het tweede deel van zijn historisch overzichtswerk te schrijven over de dichtbebouwde stad waar het ontbrak aan openbare plaatsen en pleinen ‘die aan eene welgeordende stad zoveel sieraad bijzetten’.² De inwoners van Leeuwarden hadden volgens hem binnen de stadsmuren weinig ruimte tot vertier. Toch had het stadsbestuur van Leeuwarden al sinds de vroege zeventiende eeuw oog voor openbaar groen. Zo werd op 23 juni 1613 besloten ‘dat men bij het blockhuis [Blokhuys] tot chiraet van de stadt een sierlijk lijndhoff beplanten sal’.³ Nadat dit verdedigingsfort geen defensieve functie meer bezat, werd het in 1580 eigendom van de stad, waarna een deel werd ingericht tot Huis van Arrest. De rest werd afgebroken, waardoor een open ruimte ontstond.⁴ Of dit lindehof nu ook bedoeld was als openbare wandelplaats wordt niet vermeld. Wel droeg het bij aan de verfraaiing van de stad. Op de kaart van Christianus Schotanus (1603-1671) uit 1664 is het lindehof afgebeeld. De bomen staan in een rechthoek van vier bij zes rijen en zijn omgeven door een latwerk.

Hoewel het volgens Eekhoff lang aan openbare wandelplaatsen ontbrak, herkende hij bij de inwoners van de stad wel een algemene belangstelling voor (particuliere) groene ruimten. Zo schreef hij dat ‘door de zucht om lusthoven en plantsoenen aan te leggen en om bloemen en gewassen aan te kweken’ stukken grond buiten de stadsgracht waarop tuinen werden aangelegd, door de stad werden verpacht.⁵ Deze tuinen lagen vooral aan de zuidoostzijde van de stad, richting de voorstad het Vliet. Vanwege de slechte bereikbaarheid van het Vliet en de tuinen vanuit de stad besloot het stadsbestuur in 1637 om, tot sieraad van de stad, bij de tuinen een poort en een brug aan te leggen.⁶ Al kwamen de poort en brug er niet meteen, het besluit spoorde wel aan tot verfraaiing van het buitengebied. Ook een eigentijdse beschrijving uit de vroege zeventiende eeuw maakt de belangstelling voor het (openbaar) groen duidelijk.

Gezicht op Leeuwarden vanuit het zuiden, toegeschreven aan Emmanuel Murand, omstreeks 1670.

De Fransman Jan François le Petit, griffier van Bethune, bezocht Leeuwarden in 1615 en schreef: 'Het is lustich aen te sien, als de Borgerije rontom de Stadt met compaignien [gezelschappen] op de sondaghen ende ander Fest-daghen, gaet wandelen.'⁷ Het stadsbestuur zorgde ervoor dat zowel op de bolwerken als langs de stads- of singelgracht (buitensingel om de stad) sprake was van een aangenaam aaneengeschakelde wandelplaats. Het had namelijk in 1639 besloten om 'den cieraet deser Stad te avanceren'.⁸ Daartoe werden bestaande bomen geknot of gerooid en enkele paden onteigend en aangekocht. Over het resultaat schreef Eekhoff tweehonderd jaar later dat omstreeks 1647 de singel rondom met iepenbomen beplant was, de paden met puin verhard waren en bestrooid met schelpen.⁹ Andere loftuitingen waren er van de kaartmakers Joan Blaeu (1596-1673) en Christianus Schotanus (1603-1671). Blaeu noemde in zijn atlas *Toonneel der Steden van de Vereenigde Nederlanden* (1649) Leeuwarden een mooie en rijke stad met 'soo binnen als buyten, vele fraje tuynen, die tot een aengenaem vermaeck, niet sonder voordeel, dienen'; Schotanus sprak van een 'playsante cingel'.¹⁰

Gezicht op Leeuwarden bij de Hoeksterpoort, door Anton Ignaz Melling in 1812.

De stadsplattegrond van Schotanus uit 1664 brengt deze met bomen beplante bolwerken, buitensingels en de stadstuinen aan de zuidoostzijde van de stad gedetailleerd in beeld. Het wandelpad was een populaire wandelplaats voor alle ingezetenen en zou dat tot ver in de negentiende eeuw blijven. Het vormde zelfs het onderwerp van een gedicht van de zeventiende-eeuwse dichteres Titia Brongersma (circa 1650-1700). In dit gedicht, getiteld *Op de ongemeene plaisierige Wandelplaats, de Cingel: buyten om de stad Leeuwarden* (circa 1685), schreef zij onder andere: ‘O Weeld’rig Yperwout begrandigt in V paden, Met wat een herten lust heb ik V vaak betreen, En in V Gallery veel uyren doen besteen Om daar in’t Boom-prieel mijn suffe geest t’ontladen. V kruynen die soo steyl tot aan de wolken schieten Bekransen vaak mijn hoofd, soo dat dees puyk-warand, De Pallem-gaarden trots van Keyser Ferdinand Waar’t Friesche Iufferdom haar vreugt komt door genietê. Maar schoon dees wandel-baan, en effene Boscagie Dat Leeuwaards festen Croont, en Gragte boorden ciert, [...]’¹¹